

ОХОРОНА ЄДНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЗА «УСТАВОМ ДУХОВНИХ КОНСИСТОРІЙ» ВІД 27 БЕРЕЗНЯ 1841 РОКУ

У статті аналізуються організаційні заходи російського самодержавства та Російської православної церкви у боротьбі з ухиленням від сповідання православ'я та поширенням розкольніцьких та сектантських релігійних організацій на основі історико-юридичного аналізу комплексного нормативно-правового акта, що регулював суспільні відносини у духовній сфері Російської імперії.

Ключові слова: розкол¹, консисторія, архієрей, ухилення від православ'я.

Однією з малодосліджених сторінок української духовної історії залишається православне сектантство. Недостатньо розробленою проблемою на сучасному етапі є політика російського самодержавства щодо представників православного сектантства, заходи офіційної ортодоксальної православної церкви, спрямовані проти розкольніків.

Під час розробки проблеми користувалися перш за все нормативно-правовими актами російського самодержавства. У правових нормах «Свода уставов о предупреждении и пресечении преступлений»², «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», «Устава Духовных Консистерий» закріплено систему адміністративних та репресивних методів здійснення державної політики у Російській імперії щодо охорони офіційного православ'я від розколу. Були використані також наукові розвідки під редакцією Я.Івановського, де висвітлено союз світської і церковної влади в охороні одного із трьох стовпів російського самодержавства – Російської православної церкви, П.Іванова-Остославського, який проаналізував на прикладі Херсонської консисторії значення духовних консисторій у духовному житті українського народу, А.Чернявського, І.Ісаєва, які досліджували склад релігійних злочинів. Проблема потребує ретельного наукового аналізу.

Духовна консисторія – це орган церковної влади, що перебував у розпорядженні керівника єпархії (єпископа, архієпископа або митрополита). До революції 1917 років функції Духовної консисторії у Російській імперії, до складу якої входила значна частина українських земель, були досить широкі. Ця організація була і секретаріатом, й архівом, і органом нагляду, контролюючим професійну діяльність священиків, а також служителів приходів без священницького сану. Консисторія підкорялася лише керівникові єпархії, Святейшому синоду і государеві імператорові Всеросійському як представникові вищої державної і духовної влади [1, с.12].

Важливою віхою в інституційному становленні цього церковно-державного органу став «Устав Духовных Консистерий» (далі Статут). Документ підписано 27 березня 1841 року Його Величності та контрасигновано підписом голови Святейшого синоду графом Протасовим [2, с.120].

Згідно зі статтею 1 цього нормативно-правового акта, Духовна консисторія – це присутственне місце³, через яке під безпосереднім керівництвом єпархіального архієрея здійснюється управління і духовний суд у помісних межах православної

© Нагорний Віталій Віталійович – аспірант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

церкви. Тобто Духовна консисторія була перш за все державним органом, який підпорядковувався духовній особі і діяв за територіальним принципом. Правова норма вказує на дві основні функції консисторії – управлінську та судову [3, с.12].

Досить важливою для розуміння правового статусу духовних консисторій є стаття 2 Статуту. Згідно з вказаною правовою нормою, духовні консисторії разом з єпархіальним архієреєм перебувають у виключній підвідомчості Святійшого синоду, і жоден інший орган державної влади не був уповноважений впливати на діяльність чи визнавати нечинними постанови та розпорядження консисторій [3, с.13]. Указане положення свідчить про дуалістичне правове становище духовних консисторій: з одного боку, вони були органом державної влади (принцип невідокремленості держави від церкви у Російській імперії), з іншого – нормативно-правовими актами забезпечувалася незалежність цього органу від органів світської влади та їх чиновників.

Стаття 6 Статуту визначає територіальні межі діяльності консисторії – її владні функції поширювалися лише на межі єпархії [3, с.15].

Аналізований нами нормативно-правовий акт мав таку структуру:

«Роздел I. Общія положенія.

Роздел II. Епархиальное управление.

Глава 1. Об охранении и распространении Православной Веры.

Глава 2. О Богослужении.

Глава 3. О благоустройстве и сооружении церквей.

Глава 4. О Духовенстве.

Глава 5. О приходах.

Глава 6. О хозяйстве по местам Епархиального ведомства.

Роздел III. Епархиальный суд

Глава 1. О ведомстве Епархиального суда.

Глава 2. О проступках и преступлениях лиц Духовного звания против должности, благочиния и благоповедения.

Глава 3. О спорах между лицами Духовного звания, могущих возникнуть из пользования движимой и недвижимой церковной собственностью.

Глава 4. О жалобах на Духовные лица в обидах и нарушении обязательств, и по просьбам о побуждении к оплате беспорных долгов.

Глава 5. О браках незаконных.

Глава 6. О прекращении и расторжении браков.

Глава 7. Об удостоверении и действительности события браков и рождении от законного брака.

Глава 8. О наложении церковной эпитимии.

Раздел IV. Устройство Консистории.

Глава 1. О составе Консистории.

Глава 2. О внешнем устройстве и времени присутствия в Консистории.

Глава 3. О делопроизводстве в Консистории.

Глава 4. О порядке сношений» [3].

Глави 5, 6, 7 вказують на досить специфічну функцію консисторій: у Російській імперії вони відігравали функцію сучасних органів реєстрації актів цивільного стану, засвідчуючи перелічені у вказаних главах юридичні факти.

Аналізуючи зміст Статуту, приходимо до висновку, що він є комплексним за своєю структурою, на зразок сучасних кодифікованих нормативно-правових актів, адже регулював різні за своїм змістом суспільні відносини (переслідування розкольників та сектантів, питання соціально-економічного устрою церков, «службові питання» щодо призначення священників, складу та компетенції Духовного суду, визначав порядок відповідальності духовних осіб, процесуальні питання ведення справ у консисторії та ін.).

Правові норми глави I розділу II «Об охранении и распространении веры» спрямовані на забезпечення єдності Російської православної церкви (далі – РПЦ), проти поширення православного сектантства, яке на середину XIX століття стало

помітним явищем суспільно-релігійного життя Російської імперії. На єпархіальних архієреїв покладался обов'язок слідкувати, «чтобы истины православной Церкви служителями ея и православными христианами исповедуемые были во всей чистоте» [3, с.23–25]. Архієреї були зобов'язані доповідати про всі порушення цієї правової норми у Святійший синод (ст.7 Уставу) [3, с.26]. Правова норма передбачала можливість ухилення від православ'я як простих мирян, так і (що вважалося найбільш небезпечним для авторитету держави та церкви) служителів РПЦ.

Установлювався графік проповідей священнослужителів у недільні, святкові та релігійні дні у кафедральних соборах, адже проповіді як промови релігійно-настановчого змісту мали сприяти сталості кількості віруючих РПЦ і попереджувати відхід від офіційного православ'я в інші християнські конфесії. На єпархіальне керівництво покладался обов'язок слідкувати за відкриттям при церквах училищ для навчання сільських дітей читання, письма, молитов і основ катехізи-су⁴ [3, с.29].

Згідно зі статтею 15 Статуту особливу увагу необхідно було звернути на виконання мирянами християнського обов'язку, йдеться про таїнства сповіді і причастя [3, с.32]. Згідно зі статтею 20 «Свода уставов о предупреждении и присечении преступлений» (т.14 Законов Российской империи) православний зобов'язувався раз у рік причаститися і сповідатися [4, с.233]. У всіх приходських церквах велися сповідні розклади, які фіксували факт виконання кожним з мирян християнського обов'язку і передавалися у консисторію [3, с.33]. На мирян покладался обов'язок щорічно приводити на сповідь дітей, починаючи із семирічного віку. У разі невиконання цього християнського обов'язку передбачалася кримінальна відповідальність (стаття 22 «Свода уставов о предупреждении и присечении преступлений» вид.1876 р.) [4, с.234].

Стаття 23 «Уставу Духовных Консистерий» та стаття 38 «Свода уставов о предупреждении и присечении преступлений» забороняли вихід з православної віри тим, хто народився в ній, і тим, хто її прийняв, навіть у іншу християнську конфесію, «ибо господствующая Православная Католическая Восточная Церковь имеет право в пределах государства убеждать иноверцев к принятию ее учения» [3, с.35; 4, с.235]. На законодавчому рівні закріплювалася домінуюча роль РПЦ у духовному житті Російської імперії та її виключне право на місіонерську діяльність у її межах.

Для осіб, які ухилялися від сповідання православної віри або примушували дружину чи дітей своїх прийняти іншу віру, стаття 24 «Уставу Духовных Консистерий» і стаття 40 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» передбачали кримінальну відповідальність [3, с.36; 5, с.5, с.630]. Єпархіальне керівництво повинно доповідати про всі ухилення від сповідання православ'я Святійшому синоду [3, с.37].

Сповідання нехристиянських релігій (іудейства, магометанства, язичництва) каралося за статтею 185 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», а іншої християнської віри – за статтями 187 та 207 [5, с.633]. Із особою, яка «постраждала» від такого «совращения», проводилася бесіда з метою повернення її у православ'я. Якщо такі бесіди були безуспішними, то, згідно зі статтею 582 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», духовне керівництво зобов'язане було сповістити про такі випадки губернське правління чи прокуратуру окружного суду для формального слідства і засудження винуватого [5, с.635]. Правові норми визнавали верховенство і пріоритет церковної влади у процесі повернення відступника у православ'я.

Недослідженим залишається такий аспект проблеми, як відповідальність за «ухилення від православ'я». Маємо справу з прогалиною у російському праві, адже з аналізу нормативно-правових актів не зрозуміло, нормами якої галузі права цей правовий інститут повинен регулюватися, не визначено склад злочину (чи склад адміністративного або релігійного проступку). Аналіз правових норм де-

монструє нам їх конкуренцію на предмет регулювання інституту відповідальності за такий злочин (проступок).

Проблеми виникають у правозастосуванні і визначенні ступеня суспільної небезпечності (шкідливості) цього діяння. Непересічним є твердження присяжного повіреного Спасовича, який при розгляді однієї з подібних справ (справа Малиновського) запропонував вважати «ухилення від православ'я» кримінально караним діянням лише у тому разі, коли є суб'єкт злочину – «совратитель». Якщо він відсутній – це церковний проступок, і його слід розглядати як особистий хибний погляд людини-відступника, за який вона відсилається до духовного керівництва. При цьому до такої людини застосовуються лише деякі заходи попередження і присікання злочинів. У всякому випадку пропонувалося відсилати таких людей до суду з особливою обережністю, щоб невинним людям не було причинено «напрасной тревоги и разорения» [7, с.73]. З точки зору сучасної теорії кримінального права, такі твердження є абсурдними, адже різниця між злочином і проступком полягає у ступені суспільної небезпечності, в об'єктивній стороні вчинених діянь. Якщо російське законодавство визнавало склад злочину «ухилення від православ'я», то при наявності «совратителя» був би множинний суб'єкт вчинення злочину (совратитель + відступник), адже і один, й інший ухилялися від сповідання православ'я, а отже, у їх діях є склад злочину.

Світська влада не могла відмовитися від проведення слідства за вимогою духовного керівництва, але кримінальне слідство не розпочиналося доти, доки церковна влада не встановлювала ступеня суспільної небезпечності (шкідливості) проступку (таке право було надане лише їй). У такому випадку йшлося лише про поліцейське дізнання. Цей порядок мав бути застосований до всіх випадків, де мало місце розповсюдження вчень проти релігії і церкви. Кримінальний процес не розпочинався тому, що лише церковна влада визначала, чи є діяння кримінально караним. Закономірно виникає питання про належну компетентність представників церковної влади у вирішенні цього питання, адже воно, без сумніву, вимагає наявності спеціальної юридичної освіти [8, с.2].

Вияток становили справи про поширення «ересей, які визнані законом особливо шкідливими»⁵, і осіб, що стали їх членами, тобто релігійних організацій, у яких мало місце «свирепое изуверство и фанатическое посягательство на жизнь свою или других, или же с противонравственными гнусными действиями»⁶. У цих справах кримінальне слідство мало розпочинатися без вимог духовного керівництва [7, с.74].

На єпархіальне керівництво покладался обов'язок відвертати християн від усяких забобонів і забобонних обрядів, своїми повчаннями і настановами, незалежно від дій світської влади, припиняти такі вчинки віруючих. Якщо така поведінка справляла значний вплив на православних чи такі заходи проводилися у корисливих цілях, то єпархіальний архієрей повинен був сповістити про це начальника губернії, а в особливо небезпечних випадках – безпосередньо Святійший синод (статті 18-19 «Уставу Духовных Консисторий») [3, с.41-42].

Місцеві священники доповідали про стан розколу у своїх приходах єпархіальному архієрею з описом своїх дій по відношенню до розкольників та охороні православних від поширення сектантських ідей. Єпархіальне керівництво разом із світською владою мало слідкувати, щоб авторитету церкви і релігії не було завдано удару *зовнішніми проявами єретичних дій* (стаття 20 Уставу) [3, с.43]. Адміністративне та кримінальне право того часу знало такий сучасний принцип, як принцип відповідальності лише за свої дії, як свідомі активні вольові вчинки людини.

Стаття 21 нормативно-правового акта передбачала порядок вчинення дій світською та державною владою у разі переходу православного у розкольників чи сектантську релігійну організацію:

1. Місцеві священники повинні переконати сектанта чи розкольника у хибності його вчинку. У разі безрезультатності таких дій, ця бесіда проводилася єпархіальним начальством, а при необхідності – особисто архієреєм. Повчальна розмова з

такою людиною могла вестися у присутності єпархіального керівництва і начальника губернії [3, с.45].

Російське самодержавство і РПЦ надавали важливого значення боротьбі проти поширення сектантських ідей серед православних.

2. Людина, котра відмовлялася від сектантських поглядів, не підлягала юридичній відповідальності [3, с.46].

Заохочувальна правова норма давала можливість визначитися правопорушнику з варіантом поведінки й сприяла збереженню сталості кількості православних та повернення відступників у лоно РПЦ.

3. Людину, котра переконала правопорушника в ухиленні від сповідання православ'я, як і ту, що відступила за недовісті засобів морального впливу з боку духовних осіб, передавали світським властям.

4. Якщо виникала загроза виникнення нових сект чи нового розколу, або ж у разі відступу від православ'я значної кількості віруючих, про це негайно сповіщалося Святейшому синоду (стаття 21 Статуту) [3, с.48].

Щоправда, не зовсім правильним, з точки зору юридичної техніки, є сформульоване законодавцем оціночне судження – «значна кількість віруючих».

Того, хто бажав приєднатися до церкви, священник був зобов'язаний долучити до православ'я за церковним обрядом. Священник брав підписку з такої людини про перебування в православ'ї, робив запис про приєднання до метричної книги, а в «сумнівних випадках» питав дозволу в архієрея [3, с.49]. Знову прогалина у праві: що розуміти під поняттям «сумнівні випадки»? Припускаємо, що йшлося про нещирість дій відступника і про його прагнення сповідувати інше християнське вчення, такими діями уникнувши кримінальної відповідальності за ухилення від православ'я. Ще одним заходом у боротьбі за єдність РПЦ став правовий інститут **підписки про перебування у православ'ї**.

Про приєднаних з течій православного походження віруючих до РПЦ необхідно було щорічно подавати звіти до Святейшого синоду по формі №III (див. додаток А). А у випадку приєднання «значної кількості» віруючих повідомляти про це негайно.

Отже, проаналізувавши проблему, приходимо до таких висновків:

1. На середину XIX століття, зважаючи на розповсюдження на теренах Російської імперії сектантських та розкольницьких релігійних організацій, єдність РПЦ була важливим об'єктом кримінально-правової охорони.

2. «Устав Духовных Консистерий» від 27 березня 1841 року став комплексним нормативно-правовим актом, що засвідчив інституалізацію державно-церковних органів – духовних консисторій, серед повноважень яких був контроль за єдністю РПЦ, їх компетенція поширювалася на межі єпархій.

3. «Устав Духовных Консистерий» передбачав порядок навернення осіб, що ухиляються від сповідання православ'я у РПЦ. Спочатку до правопорушника застосовувалися заходи морально-виховного впливу. У разі їх безрезультатності особа підлягала кримінальній відповідальності.

4. За «Уставом Духовных Консистерий» місцеві приходські священники слідкували за єдністю РПЦ, поширенням сектантських релігійних організацій, еретичних ідей окремих осіб та вживали заходів щодо повернення в офіційне православ'я православних сектантів.

5. Аналізований нормативно-правовий акт, як і нормативно-правові акти, що визначали відповідальність за релігійні злочини, мав ряд недоліків з точки зору юридичної техніки (невизначеність у регулюванні правового інституту відповідальності за «ухилення від православ'я», наявність оціночних суджень і т.д.), але засвідчив черговий крок у боротьбі російського самодержавства та РПЦ з поширенням сектантських та розкольницьких релігійних організацій.

1. Иванов-Остославский Павел. История и консистория / Павел Иванов-Остославский // Таврический край. – 2007. – 25 января. – С.3-5.

2. Исаев И.А. История государства и права России. 3-е изд. / И.А.Исаев – М.: Высш. школа, 1996. – 340 с.

3. Устав Духовных Консистолий. – Спб.: Синодальная типография, 1843. – 190 с.
4. Свод уставов о предупреждении и присечении преступлений // Полное собрание законов Российской империи. – Т.14. – Спб.: Изд. Академии наук, 1915.
5. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Спб.: Изд. Академии наук, 1846. – Т.XX.– Отделение I. – С.628-644.
6. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства / В.М.Шевченко – К.: Наук. Думка, 2004. – 560 с.
7. Обзорение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству. С историч. примечаниями и приложениями / Сост. Я.Ивановский. – Спб., Синодальная типография, 1883. – 364 с. – С.73-78.
8. Чернявский А. Религиозные преступления (из лекций Н.С. Таганцева) / А.Чернявский – Спб.: Изд.Академии наук, 1905.– С.2.

1. Під «розколом» розуміємо у цьому дослідженні не лише таке суспільно-релігійне явище, як старообрядництво, а й релігійні течії православного походження (духобори, молокани, скопці тощо).

2. Назви нормативно-правових актів та їх складових частин вживаються за нормами сучасної російської орфографії.

3. У Російській імперії термін «присутственное место» використовувався для назви органів державного управління (зазвичай колегіальних) і часто використовувався у законодавстві для позначення державного органу загальної компетенції чи його приміщення.

4. Катехізіс (від грецького – повчання, навчання) – у перші віки християнства – усні напучення, роз'яснення віри, з XVI століття – книга, в якій популярно, переважно у формі запитань і відповідей, роз'яснюється вчення християнської церкви [6, с.181].

5. Цитуємо нормативно-правовий акт, термін «єресь» вживається у російському законодавстві в образливому значенні. Вважаємо правомірним використання терміну «секта».

6. До таких православних сект відносилися хлисти та скопці.

Додаток А

Форма №3

Ведомость о присоединившихся к Православной Восточной Католической Церкви от раскола и различных сект, по №№ Епархии в 184...году		
Наименование секты	Число душ	
	Мужского пола	Женского пола
Поповщинской		
Беспоповщинской		
Духоборцев и молокан		
Скопцов		
Итого		
Примечание: <i>Если бы где оказались и другие секты, означать по наименованием</i>		

В статье анализируются организационные мероприятия русского самодержавия и Русской православной церкви в борьбе с уклонением от исповедания православия и распространением раскольнических и сектантских религиозных организаций на основе историко-юридического анализа комплексного нормативно-правового акта, который регулировал общественные отношения в духовной сфере Русской империи.

In the article are analyse organise measures of Russian autocracy and Russian orthodox church at the struggle with indination from ortodox's hope disunities and sectarian religious organizations on the base of historical-legal analyse complex normatively legal act, that respended social relations in the spiritual sphere of the Russian empire.